

ÚJ KORSZAK KEZDETE AZ EURÓPAI PEDAGÓGIÁBAN: AZ ISKOLAI NÉPOKTATÁS KÖVETELMÉNYE¹

Szebenyi Péter

Szegedi Tudományegyetem, Pedagógiai Tanszék

Először is a címet kell értelmezni, mely nem kevesebbet állít, mint hogy az iskolai népoktatás követelménye új korszakot nyitott az európai – hozzáteszem: egyben a hazai – pedagógia történetében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy szemben az ókorral és a középkorral – bár annak szerves folytatásaként – egy másféle, „újkori” iskolaügy és vele pedagógia kezdetét jelentette. Az újkori iskolának ugyanis az a meghatározó attribútuma, hogy *mindenkire*, a felnövendő nemzedék egészére *kötelezően* kiterjed, kötelezőségét az *állam garantálja* azzal, hogy a megszegését szankcionálja, és olyan átfogó *iskolarendszert* alakít ki, amelynek keretében valamilyen szinten minden fiatal képzésben részesít.

A kötelező iskolai népoktatás követelményének megszületése

A kötelező iskolai népoktatás követelményét először messze hangzóan a reformáció, személy szerint *Luther Márton* hirdette meg. Azt kívánta – Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz a keresztyén iskolák felállítása és fenntartása végett írt levelében –, hogy mindenhol iskolát létesítsenek mindenki számára, fiúknak és lányoknak egyaránt. A családi oktatás ugyanis nem elegendő. Vannak szülők, akik nem is akarják gyerekeiket tanítani, mások kívánnák, de nem képesek rá, mivel maguk is csak azt tanulták meg, „hogyan kell a hasukról gondoskodni”, végül azoknak a szülőknek, akik alkalmasak lennének a tanításra és örömmel meg is cselekednék, sincs erre idejük, „egyéb dolgaik és házi bajaik miatt”. A szükség parancsolja tehát, hogy az egyházközségeknek iskolamestereket kell fogadni, olyan férfiakat, akik helyesen és jól oktatják és nevelik a gyermekeket (*Luther*, 1524/1908. IV. kötet 164–165. o.).

Az alsó fokú iskolában a fiúk napi egy- vagy két órát töltsenek, a többi idejükben otthon sajátítsanak el valamilyen mesterséget, készüljenek választott életpályájukra; s a lányoknak is van annyi idejük, hogy naponként egy órát az iskolában tanuljanak, e mellett munkájukat otthon is rendszeresen elvégezhetik (*Luther*, 1524/1908. IV. kötet 180. o.). Az iskolákba nemcsak a város polgárainak gyermekeit lehet befogadni, hanem idegeneket is, feltéve, ha ezért fizetnek (*Luther*, 1524/1908. IV. kötet 106–107. o.).

¹ A tanulmány fő gondolatait az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 2000. május 3–4-én rendezett tudományos ülészakán tartott előadásomban ismertettem (*Szebenyi*).

Luther felfogása szerint az iskolában elsősorban az evangéliumot kell tanulni, hogy ebben a gyerekek már 9–10 éves korukra járatosak legyenek. Ez az a tudás, ami mindenki számára nélkülözhetetlen (*Luther*, 1520a/1908. II. kötet 99. o.). Az iskolának ugyanis nem a „hasat”, hanem az Igét kell szolgálnia. Arra a kérdésre, „Miért taníttassuk gyermekeinket?” *Luthernek* az a válasza: „Mi gondoskodni akarunk gyermekeinknek nem csupán hasáról, hanem lelkéről is” (*Luther*, 1524/1908. IV. kötet 159. o.) Ahogyan már 1520-ban hirdeti: „Egyetlen egy szükséges a keresztyén élethez, igazsághoz és szabadsághoz. Ez pedig az Isten szent Igéje, Krisztus evangéliuma.” (*Luther*, 1520b/1983. 35. o.). Az Ige az, amelynek útján az ember közvetlen, bensőséges kapcsolatba kerülhet az Istennel. Ezért az iskola *alaptananyagának* a kezdettől mindvégig az *evangéliumnak* kellett lennie.

A kisgyerek és az egyszerű emberek nagy többsége persze később is csak az *anyanyelvén* ismerkedhet meg a Szentírással. Ezért kell lefordítani a Bibliát és anyanyelvű katekizmusokat írni. Ahogyan ezt *Luther* példamutatóan maga is megtette. Az anyanyelvű bibliák és káték azonban kezdetben – első lépésként – inkább a tanítóknak, mint a tanítványoknak szóltak, de az *olvasástanítás* szorgalmazása reményt adott, hogy fokozatosan egyre többen önállóan is el tudnak majd mélyülni az evangéliumban. Az olvasásra már csak azért is szükség volt, mert *Luther* azt kívánta, hogy hetenként egyszer minden családfő kérdezze ki szigorúan gyermekeit és háza népét a katekizmusból (*Luther*, 1529b/1983. 122. o.). Csakhogy a Nagy Kátéről nem is szólva, a Kis Káté 95 kérdése és a reájuk adandó hosszabb-rövidebb 95 felelet is túl sok volt ahhoz, hogy – a *Luther* követelte – mindennapi kátéolvasás nélkül tartósan fejben lehessen tartani.

A katekizálás különben nem volt új módszer. A keresztyénység kezdetétől létezett. Ami a lutheri felfogásban gyökeresen új: tanításának és tanulásának szigorú *kötelezősége*. Az, hogy azoktól, akik nem akarták tanulni, szüleiknek meg kellett tagadniuk az ételt és az italt, nem lehettek keresztszülők, nem szabadott őket az úrvacsorához bocsátani, s végső soron a fejedelemnek ki kellett kergetnie őket az országból (*Luther*, 1529a/1983. 79. o.).

Luther szerint az iskolába járást államilag is kötelezni kell. Ahogyan 1530-ban írta: „A hatóság pedig kötelezve van arra, hogy kényszerítse alattvalóit, hogy gyermekeiket az iskolába küldjék. Ha alattvalóit arra kényszeríti, hogy az arra alkalmasak dárdát, puskát viseljenek, várfalakon futkározva örködjének és a háború esetén mást is műveljenek: úgy annál is inkább kell, hogy kényszerítse alattvalóit arra, hogy gyermekeik az iskolába járjanak.”²

A kötelező iskolázás differenciált felfogása

A kötelező iskolai népoktatás követelménye a reformáció felfogásában nem azt jelentette, hogy mindenkinek mindvégig ugyanazt kell tanulnia. Ellenkezőleg! A mindenki számára kötelező hagyományos vallási minimum továbbra is a Tízparancsolat, a Hiszekegy és a

² E kijelentést neveléstörténészeink hagyományosan a népoktatás kezdeteként értelmezték. Lásd pl.: *Dr. Schneller*, 1920. aki *Luther* szavait idézi, 15. o.; *Kemény*, 1934. 249. o.; *Ottlyk*, 1942. 31. o.

Miatyánk maradt. Ennek elsajátítása után azonban tovább kellett lépni az iskolában és otthon is: a Kis Kátét, majd a Nagy Kátét tanítani. Ennél magasabb fokon azonban – *Luther* szerint – csak a fiatalok „színe-javát” kell iskolába járatni, „akikben reményünket helyezzük, hogy tanítóként avagy tanítónőként, prédikátorként és más egyházi hivatalokban beválnak” (*Luther*, 1524/1908. IV. kötet 80. o.). A fejedelmeknek és a városi tanácsoknak ügyelniük kell arra, hogy a felsőbb iskolákba csak a „legarravalóbbak” jussanak.

Az alsó szinten *Luther* a Káté mellett legfontosabbnak az anyanyelvű olvasás és írás tanítását tartotta. A 12 éven aluli lányokat egy éltesebb asszony oktassa „németül írni és olvasni néhány, meghatározott órában fényes nappal valamely tisztességes, nem gyanús helyen” – írta (*Luther*, 1523/1908. IV. kötet 107. o.). Azok részére viszont, akik tanítók, lelkészek, püspökök lesznek, a latin tanítását is el kell minél előbb kezdeni, s ehhez később a görögöt, az egyetemen a hébert hozzávenni. Hiszen ezek szent nyelvek, a Biblia nyelvei, és „veszedelmes dolog Isten dolgairól másképpen, avagy más szavakkal beszélni, mint ahogyan maga Isten beszél” (*Luther*, 1524/1908. IV. kötet 176. o.)

Az iskolatípusokhoz kötött tudáshierarchia tehát a protestáns intézményrendszerben is megmaradt. Merőben új elem volt viszont, hogy ebbe valahogyan és valamilyen szinten kivétel nélkül *mindenkit kötelezően* be kellett vonni.

Az eddig elmondottak alapján már összegezni lehet, miben jelentett és miben nem változást a reformáció, illetve a kötelező iskolai népoktatás általa meghirdetett követelménye.

Miben nem hozott újat és miben jelentett fordulatot a reformáció?

Kezdjük azzal: miben nem jelentett fordulatot!

Ide tartozik elsőként: a *széles értelemben vett, vallási tartalmú, mindenkire egyaránt kiterjedő templomi kötelező általános népoktatás*. Amikor nálunk például *Szent István* II. törvénykönyvének 8. fejezetében előírta, hogy „vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik” – lényegében az ilyen jellegű kötelező általános népoktatást vezette be, hiszen a templomban az anyanyelvű prédikációval mindenki vallási-erkölcsi oktatásban részesült. Sőt a törvény 18. fejezetének értelmében, ha a szent leckék (lectiones) szavára nem figyelt, meg kellett büntetni.³

Ugyanígy – mint köztudott – az iskolázás, sőt a *különböző iskolafokok* is jóval korábban kialakultak. *Nagy Károly* 789-ben hozott rendelete már külön szolt a „kisiskoláról” (a „schola minor”-ról) és a felsőbb iskoláról (a „schola maior”-ról). A 11. századtól hazánkban is létrejöttek a kolostori, a káptalani, és plébániai iskolák. A 15. században pedig már gyakorlatilag minden városban és sok faluban is volt plébániai iskola, nem egyben külön tanítóval, iskolamesterrel (*Mihalovics*, 1900. I. kötet 93. o.; *Mészáros*, 1972).

³ Szent István király dekrétumainak második könyve. In: Márkus Dezső (1899., szerk.): *Magyar Törvénytár 1000-1895*. Franklin Társulat, Budapest, 1000-1526. kötet 25., 29. o.

Nem számított újdonságnak az sem, hogy az *alsóbb néposztályok* – a parasztság, a városi kézművesek – *gyermekei iskolai oktatásban* részesülhessenek. Sőt, elsősorban éppen ők kerültek az iskolákba. A nemesi fiatalok ugyanis általában otthon és főúri udvarokban nevelkedtek. Az iskolák feladata nem a világi, hanem a papképzés volt, ez viszont éppen a jobbágygyerekek számára jelentett kiemelkedési lehetőséget. Ami pedig a kézműves fiatalokat illeti, a rangosabb céhek hamar megkívántak bizonyos iskolai végzettséget – írni-, olvasni-, számolnitudást. *Apáczai Csere János* még a 17. század közepén is arról panaszkodott, hogy a tanulók legnagyobb része „eke mögé született inkább, semmint tudományra és műveltségre. Mivel azonban egyébként örökös jobbágysorban vagy valami másféle rendkívüli szegénységben kellene rabságuk robotját vonszolniuk, az iskolák oltáraihoz menekülnek, hogy e súlyos bajt saját nyakukról elhárítsák” (*Apáczai Csere*, 1981. 33. o.).

A reformáció tehát nem azzal hozott fordulatot, hogy a nép alsóbb rétegeihez tartozó gyermekek és ifjak részére lehetővé tette az iskolába járást, azaz a szűkebb értelemben vett népoktatást. Erre elvben korábban is lehetőségük volt. (A gyakorlatban persze tömegek számára még évszázadokig később sem.)

Mi akkor tehát az új a kötelező iskolai népoktatás követelményében, ha korábban is volt az egész népességre kiterjedő tágabb, és az alsóbb néposztályokra is vonatkozó szűkebb értelemben vett népoktatás, volt iskola és volt kötelezőség is?

A gyökeres fordulatot az jelenti, hogy megjelent a *minden gyerekre* (és nem az egész lakosságra) vonatkozó *iskolai* (nem templomi) oktatás *állami kötelezőségének* a követelménye. Hangsúlyozom: egyelőre a követelményről és nem a megvalósult általános kötelező népoktatásról volt szó! De magának a követelménynek a meghirdetése is neveléstörténeti jelentőségű fordulatnak tekinthető. Az újkori iskola nyitányát, egy máig tartó, hosszú, nehéz beteljesülési folyamat kezdetét jelezte.

Az Isten és az ember közvetlen kapcsolatának igényéből egyenesen következett az újkori iskola alapjául szolgáló anyanyelvű olvasás tanításának szükségessége, és vele a nyomtatott tankönyvek fokozatos elterjedése. Csupa olyasmi, amiről a korabeli nép többsége okkal-joggal tartotta, hogy semmi szüksége rá. Ebből is származott a szigorú állami kötelezőség – szándéka, az újkori iskola – szeretem–nem szeretem, de mégis elválaszthatatlan jellemzője: az állami beavatkozás, az állami kényszer.

Általánosabban fogalmazva az történt, hogy elkezdődött a *természetes tudáselosztás* organikus folyamatának felváltása az *iskolai tudáselosztással*. Az ember nembeli attribútuma, hogy utódainak nemcsak genetikai örökséget ad át, hanem a korábbi nemzedékek sűrített tapasztalatait is – tanítással, oktatással. Ez a 16. századig természetes módon, organikus ment végbe. Mindenki azt kapta, tanulta, amire a jövő életében szüksége volt, és ott, ahol a legeredményesebben tudta elsajátítani. A paraszt fiatal az apja mögött a szántóföldön szántva-vetve-aratva, a kislány és a menyecske a tűzhely mellett, a kézműves-gyerek a műhelyben. A természetes tudáselosztás rendszerébe integrálódott kezdetben az iskolai oktatás is. Aki papnak vagy később más világi hivatalnoknak készült, természetesen az iskolába ment és nem a szántóföldre. A 14–15. századtól a városi polgárság gyermekeinek is szükségük lett írás-, olvasás-, számolás-, földrajztudásra, ezért jártak iskolába.

A spontán társadalmi tapasztalatátadásnak, más szóval a természetes tudáselosztásnak megszokott rendjén ütött rést a kötelező iskolai népoktatás követelménye. Ettől kezdve a gyerekek nemcsak otthon, vagy ott, ahol tudott vagy ahova szülei küldték, kellett – gyakran szinte észrevétlenül – a számára egyértelműen hasznos ügyességekre és ismeretekre szert tennie, hanem egy hivatalosan kijelölt személytől (a tanítótól) pontosan meghatározott helyen (az iskolában) és időben volt köteles olyasmit tanulni, aminek a gyakorlati életben nem sok értelmét látta. A tudáselosztás a civil szférából fokozatosan egy fajta hivatalos szférába került, más szóval kezdetét vette az újkori kötelező általános iskolázás napjainkra kiteljesedett korszaka.

A reformáció érdeme a kezdeményezés

Ahogy az eddigiekből kitűnt, véleményem szerint az újkori iskola kezdeteiről, a természetes tudáselosztásból az iskolai tudáselosztásba való átmenet meghirdetésétől fogva beszélhetünk. S ebben meghatározó szerepet játszott a reformáció és persze a hatására (ellenére) megindult ellenreformáció (a katolikus megújulás) is. Nem egyszerűen azért, mert küzdelmük az iskolázásra élénkítően hatott, hanem azért, mert a mindenki iskolázásának állami követelményét teremtette meg. (S itt újra utalni kell arra, hogy ez a követelmény nem csupán az oktatásnak az egyszerű nép egészére való kiterjesztését jelentette, hiszen korábban a nemesség és a városi polgárság gyermekeinek sem volt kötelező iskolába járniuk.) Következtetésképpen úgy gondolom, hogy a reformáció megjelenése és hatása a 16. században nem előzmények nélküli, de mégis meghatározó fordulópont az egyetemes és a magyar oktatás történetében. E véleményemmel nem állok egyedül. A korábbi magyar és a jelenlegi külföldi neveléstörténeteszek többségének hasonló az álláspontja.

Ugyanakkor az utóbbi két évtizedben a hazai neveléstörténet-írásban egy ezzel szöges ellentétben álló felfogás terjedt el, melynek kezdeményezője és legfőbb képviselője az általam is igen nagyrabecsült kollégám, *Mészáros István*.

Az ő felfogása szerint az újkori, európai polgári iskola fejlődésének *fő vonulatát* alapvető módon egészen a 20. század közepéig a *15–16. századi humanista pedagógia* határozta meg. Ezért az „... európai nevelésügy fő vonulatának ... történetében az alapvetően döntő változás a 15. század folyamán következett be, amikor a középkori nevelést fokozatosan, lépésről-lépésre felváltotta a humanista pedagógia elmélete és gyakorlata” (*Mészáros*, 1984. 136. o.). E folyamat úgy ment végbe, hogy a korábbi városi plébániai iskolákban a humanitás tanulmány – a *studia humanitatis* –, ötvöződve a hagyományos tudásanyaggal tantárgyakba szerveződött, ami létrehozta a három fokozatú, triviális városi humanista iskolát. Így azután a reformáció nem adott semmi újat: „Az 1530-as években a hazai tájakon is gyorsan terjedő reformáció nálunk sem hozott létre új iskolatípust, új tananyagot, tantervet: a korábbi városi plébániai iskolák élték tovább életüket reformált hitben gondolkodó iskolarektorok vezetésével” (*Mészáros*, 1984. 111–112. o.). Bár ez a sarkosan fogalmazott megállapítás önmagában is vitatható, mivel nemcsak a német, hanem a magyarországi humanista triviális iskolák kialakulására is erős hatást gyakorolt az első nagyhatású európai tantervkészítő – *Luther* legközelebbi munkatársa –,

Melanchton és tanítványai, *Trotzendorf*, valamint *Sturm* (Fináczy, 1919. 218–239. o.), a lényeg mégsem ez, hanem az, hogy *Luther* és vele a reformáció az általános népoktatás követelményével továbblépett a reneszánsz pedagógián.

Kétségtelen, hogy a reformáció a reneszánszból nőtt ki, de a hozzá való viszonya *el-lentmondásos*. Nemcsak arról van szó, hogy az egyházi megújulás szülőotthonai a 14–15. században alapított – az északi reneszánszt terjesztő – egyetemek Prágától Wittenbergig, hanem elsősorban arról, hogy a humanizmus emberközpontú szemlélete vezetett el az Isten és az egyén – reformációban meghirdetett – egyéni, közvetlen kapcsolatának eszméjéhez. S utána mindahhoz, ami ebből következett: az evangélium és vele az anyanyelv, az olvasás, általában az egyéni tanulás szerepének felértékelődéséhez, s végül a mindenkinek kötelező iskolázás elvéhez.

A humanizmus és a reformáció közötti kapocs, közös nevező volt a – főleg *Erasmus* által – megtisztított klasszikus latin nyelv megbecsülése, ápolása is. (A klasszikus latin nyelv tanulása persze – ahogyan már utaltunk rá – *Luther* szerint csak azért fontos, mert ezzel „mi az evangéliumot majdnem oly tisztán és igazán bírjuk, mint az apostolok bírták”..) (*Luther*, 1524/1908. 170–171. o.).

Az eddig említett vonatkozásokban a reformáció valóban a reneszánsz *folytatása* volt. Más tekintetben azonban éppenséggel éles *tagadása*. Szembefordulás a reneszánsz pompájával, élvhajzásával, túlvilágiasulásával, a reneszánsz pápákkal. A reformáció az ilyen értelemben vett „emberközpontúság” elleni fellépést jelentette. Visszatérést az egyszerűséghez, az Igéhez, az evangéliumhoz. S ez a szemlélet pedagógiai elveiben is megnyilvánult. *Luther* azt kívánta, hogy „Aristoteles könyveit, a *Physikát*, *Metaphysikát*, *De animát*, *Ethikát*, szóval amiket eddig a legjobbaknak tartottak, teljesen mellőzzük, mindazokkal egyetemben, amelyek a természeti dolgok tudásával kérkednek, hiszen azokból semmit sem lehet tanulni sem a természeti, sem a szellemi dolgokról”. Ami maradhat: az arisztotelészi Logika és Rethorika, no meg Cicero. Mindez „az ékesszólásban és igehirdetésben való gyakorlás végett” (*Luther*, 1520a/1908. 94–95. o.). A protestáns szellem természetesen nemcsak a felsőbb évfolyamokon (a „felsőoktatásban”), hanem a kollégiumok középső tagozatán is érvényesült. A klasszikus protestáns gimnázium szigorúan az „Ige”, és nem a „has” szolgálatában állt. Persze a különböző protestáns nézőpontok között kezdettől fogva voltak eltérések. *Melanchton* szorosabban kötődött a „*studia humanitatis*”-hoz, mint *Luther*. S ez az eltérés a későbbiekben is megmaradt a különböző protestáns felekezetek iskolái között. Ennek ellenére szellemiségét tekintve valamennyi különbözött a katolikus gimnáziumoktól.

Ezzel a gyakorlat területére tértünk át. S át is kell térnünk, mert vannak, akik az eddig elmondottnak ellene vetik, hogy amiről eddig szó esett azok csak elvek, szavak. *Erasmus* és nyomában *Melanchton* reális – megvalósítható és elég gyorsan meg is valósuló – programot hirdettek meg. Ezzel szemben *Luther* általános népoktatási követelménye irreális, minden alapot nélkülöző utópiának minősíthető, amiből semmi se lett.

Ha napjainkban körülnézünk a világban, nem éppen ez látszik! Bár az általános, kötelező népoktatáson alapuló iskolarendszereken belül több országban a humán gimnázium és az általa közvetített klasszikus műveltség ma is jelentős szerepet játszik, az iskolaügy egészének mozgását mégsem ez szabja meg.

Az iskolai népoktatás a 16–18. századi gyakorlatban

Maradjunk azonban egyelőre a 16–18. századnál! *Két kérdés* merül fel. Az *első*, hogy ebben az időszakban mennyire terjedt el, vált általánossá az iskolai népoktatás követelménye mint *követelmény*? A *másik*, hogy e követelmény milyen mértékben *realizálódott*, valósult meg a gyakorlatban?

A 16. század első évtizedeitől hazánkban is gyorsan terjedt a reformáció. Egyes források szerint 1520 táján Budán már vásárolni lehetett Luther írásait (Lányi, 1869. II. kötet 7. o.). 1521-ben Werbőczy István személyesen próbálta Luthert lebeszélni „tévtanairól”, és amikor ez nem sikerült, 50 aranyat adott egy bécsi kiadónak, hogy jelentesse meg Catharinus Ambrosius domokosrendi szerzetes Luther „istentelen dogmái” ellen írt művét. Ugyanakkor levélben számolt be a királynak (II. Lajosnak) a lutheránus veszedelemről (Bunyitay, Rapaics és Karácsonyi, 1902. 25, 33. o.). Mindenesetre az 1523. évi országgyűlés már azzal a követeléssel fordult a királyhoz, hogy „Méltóztassék a királyi felségnek, mint katolikus fejedelemnek, minden lutheránust és azok pártfogóit, valamint a felekezetükhöz ragaszkodókat, mint nyilvános eretnekeket és a boldogságos szűz Mária ellenségeit halállal és összes javaik elvételével büntetni.” (Verédy, 1886. 591. o.)⁴ Az 1525. évi törvény sem volt mértéktartóbb. 4. §-a szerint: „A lutheránusokat is mind ki kell irtani az országból; és bárhol is találhatók, nemcsak az egyházi, hanem a világi személyek is szabadon fogják el és égessék meg (öket).”⁵ A korabeli híradások szerint 1524-ben egy német könyvárust könyveivel együtt tényleg megégettek. 1525-ben pedig Budán ítélték halálra egy lutheránust (Bunyitay, Rapaics és Karácsonyi, 1902. 194., 210. o.).

Az erőteljes fellépés nem nagy eredménnyel járt. Az 1530-as évekre a magyarországi németiség egésze lutheránussá lett: az erdélyi szászok éppúgy, mint a felvidéki városok és Pozsony meg Sopron német polgárai. 1531-től Budán megkezdte működését Dévai Bíró Mátyás, az első nagyhatású magyar reformátor. Brodarics István szerémi püspök 1533-ban aggodalommal írja: „Luthernek és követőinek tanításai már majdnem egész Magyarországot bejárták” (Bunyitay, Rapaics és Karácsonyi, 1902. 307. o.).

A reformáció terjesztésének legfontosabb színtere a nyilvános prédikációk és a nyomtatott anyanyelvű irodalom mellett az iskola volt. A Wittenbergben Luthert és Melanchtont hallgató fiatal magyar prédikátorok közül nem egy hazatérve iskolamester lett. 1546-ban az erdélyi szászok községeiket iskolák fenntartására kötelezték.⁶ 1550-ben Heltai Gáspár magyarra fordítva adaptálta és kiadta a reformáció alaptankönyvét: Luther Kis Kátéját. Az 1555. évi szatmári protestáns zsinat XX. cikke elrendelte „hogy a kátét a gyermekeknek a dékánok, avagy az egyházi szolgák (azaz a lelkészek világi segítői) mindenütt tanítsák” és a lelkészek ellenőrizték tanításukat (Verédy, 1886. 591. o.).

⁴ II. Lajos 1523. évi decretumából. In: Márkus Dezső (1899, szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895*. Franklin Társulat, Budapest. 1000–1526. kötet 825. o.

⁵ Nevezetesebb cikkelyek a Rákos mezején 1525. évben kelt határozatokból. II. Lajos 1525. évi törvénye. In: Márkus Dezső (1899., szerk.): *Magyar Törvénytár 1000–1895*. Franklin Társulat, Budapest. 1000–1526. kötet 831. o.

⁶ A Szatmár megyében tartott négy első protestáns zsinat végzései. Magyar nyelvre fordította és történelmi bevezetéssel ellátva kiadta Kiss Aron porcsalmai református lelkész és szatmári esperes. Franklin Társulat Nomdája Budapest. 1877. 43. o.

A protestantizmus elleni küzdelemre a *katolicizmus* is felhasználta az iskolát. Az 1548. évi törvény 6. cikkelye felvetette: „Milyen módon állítható vissza a vallás az ő régi állapotába?” A válaszok között a 4. paragrafusban ez olvasható: „... a főpapok tehetségükhez képest iskolákat is állítsanak, amelyben az istenfélő tudományt és az igaz vallást kell tanítani, hogy a gonosz tanok ekképpen napról-napra elenyésszenek és a régi vallás ismét feléledjen ...”.⁷

Az iskola színterén indított ellenreformáció szerves része volt – a neveléstörténeti irodalomban gyakran említett – 1560-ban *Oláh Miklós* esztergomi érsek elnökletével összeült nagyszombati zsinat, melynek 1742-ben publikált jegyzőkönyve 38 fejezetben (csaknem 100 oldalon) sorolja fel a zsinati határozatokat. Ezek zömmel a résztvevőknek a szentségekre és a liturgiára vonatkozó álláspontját fejtik ki, természetesen a protestantizmus elleni fellépés céljából.⁸ A rövid, egyoldalas XXV. fejezet az iskolamesterekről (*De ludi literarii magistris*), tehát a tanítókról szól. Elrendeli, hogy az egyházmegye területén minden plébániának *tanítót kell alkalmaznia*, aki a gyerekeket mindenekelőtt vallási ismeretekre, emellett olvasásra, a tehetségeket írásra és ha lehet egyházi énekekre tanítja, továbbá gyakoroltatja velük a kiskatekizmust. A tanító felügyelője itt is – hasonlóan a protestánsokhoz – a lelkipásztor (ez esetben a plébános). Ahogyan az 1560. évi nagyszombati zsinat egésze, a XXV. fejezet is kifejezetten *a reformáció ellen irányult*. Kiemelte, hogy „a lutheránusok és más eretnekek diktamenjeit, irományait, könyvecskéit, kátéit, énekeit, prédikációit és más porhintéseit, melyek súlyos rákfeneként terjesztik az istentelenséget, tilos az iskolába bevinni vagy beengedni.”⁹

Összegzésként nem tűnik túlzásnak az a megállapítás, hogy a „minden gyermeket iskolázni kell” lutheri követelmény *a reformáció hatására Magyarországon is széles körben elterjedt*, s nemcsak a protestáns, hanem a katolikus egyházban is. A kezdeményezés nyilvánvalóan a reformációból indult ki. Ezért csak fájlalni lehet, hogy az 1997-ben kiadott új Pedagógiai Lexikon *Mészáros István* által írt „népoktatás” szócikkéből ez egyáltalán nem tűnik ki. A szövegben az *iskolai* oktatás a *templomi* oktatással összemósódva „népoktatásként” az államalapítással veszi kezdetét, és az újkor elején e téren az egyetlen említésre méltó esemény az *Oláh Miklós* esztergomi érsek által összehívott 1560. évi nagyszombati zsinat. A reformáció kezdeményező szerepéről egy szó sem olvasható. A szövegből már-már úgy tűnik, hogy a reformáció volt a válasz az ellenreformációra – és nem fordítva (*Báthory és Falus*, 1997. II. kötet 574–579. o.).

Az iskolai népoktatás követelménye a 16. század második felére tehát hazánkban is gyökeret eresztett. *Mi valósult meg azonban ebből a gyakorlatban?* Azt gondolhatnánk, ha elvárás volt, hogy nemcsak a városoknak, hanem a falvaknak is tanítója legyen, kellett lennie iskolájuknak is. Az összefüggés azonban nem ilyen egyszerű. Először is – követelmény ide vagy oda – korántsem volt minden helységnek tanítója. Emellett az iskola

⁷ I. Ferdinánd 1548. évi decretuma. In: Márkus Dezső (1899., szerk.): *Magyar Törvénytár 1000-1895*. Franklin Társulat, Budapest. 1000–1526. kötet 225. o.

⁸ Acta et decreta Nikoli Olahi, archi-episcopi Strigoniensis, quae Synodum anni MDLX. praecesserant. In: P. Carolus Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Chatolicae in Regno Hungariae*. Pars Secunda. Pozsony. 1742. IV. fejezet 39-129.

⁹ Acta et decreta Nikoli Olahi, archi-episcopi Strigoniensis, quae Synodum anni MDLX. praecesserant. In: P. Carolus Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Chatolicae in Regno Hungariae*. Pars Secunda. Pozsony. 1742. IV. fejezet 112. o.

sem a mai értelemben vett iskola volt, hanem gyakorta egyet jelentett a tanító lakásával, jó esetben még egy hozzá tartozó külön teremmel. Végül a legfontosabb kérdés, mit tanultak a gyerekek az iskolában? Az alaptananyag a katolikusoknál és a protestánsoknál is a katekizmus volt. Ehhez azonban a gyermekeknek nem kellett olvasni tudniuk. A katekizmus kérdéseire adott válaszokat amúgy is szóról-szóra észbe kellett vésniük. A „mindenki tanítása” a gyakorlatban valószínűleg az esetek nagy többségében meg is állt ezen a fokon. *Apáczai* még a 17. század közepén is felpanaszolja, hogy van olyan falu, ahol csak az iskolamester tud írni-olvasni. Tehát a tanítás nem olvasástanítást jelentett (*Apáczai Csere*, 1981. 15. o.).

A katekizmusnál (a káténál), az egyházi éneknél, a zsoltároknál és a bibliai történeteknél többet a katolikusok is, a protestánsok is általában azoknak tanítottak csak, akik tovább tudtak és akartak lépni a felsőbb, azaz a triviális középfokú iskolába. A plébániák mellett működő tanítók is jórészt velük foglalkoztak, ami kezdetben azt jelentette, hogy őket tanították meg anyanyelvű szövegek olvasására. Ilyen körülmények között ésszerűbb megoldás volt a protestáns gyakorlat: az arra alkalmasokat minél előbb a triviális iskola alsó osztályaiba beiskolázni, hiszen a tanítás első lépései a középfokú iskola kezdő szakaszában is anyanyelven folytak. (Bár itt hamar megjelent a latin is, mint a lelkészképzés nélkülözhetetlen fundamentuma.) Így azután a protestánsok igyekeztek sok középfokú, úgynevezett latin iskolát létesíteni – nemcsak a városokban, hanem a nagyobb községekben úgyszintén. Ez a gyakorlat az anyanyelvű oktatás terjedését nem gátolta, hiszen mindenki anyanyelvén tanulta a kátét és a zsoltárokat, ráadásul a triviális iskolában egyre többen megtanultak olvasni is (*Kosáry*, 1980. 99. o.).

A kötelező iskolázás követelménye tehát valamilyen módon és mértékben többé-kevésbé a gyakorlatban is realizálódni kezdett ugyan, de ez még az olvasás tanítását sem jelentette feltétlenül. Az írás- és a számtantanítás pedig még később is inkább kivétel volt, mint szabály (*Kosáry*, 1980. 97. o.).

Ugyanebben az időszakban, amikor Magyarországon lassan és nehezen terjedtek el az anyanyelvű alsó iskolák, Németországban sorra alakultak az olvasást németül tanító lutheránus falusi „német iskolák”. 1559-ben ez az iskolatípus Würtenbergben, majd később Szászországban hivatalos elismerést is nyert (*Boyd*, 1965. 191. o.).

Mi lehetett az oka, hogy Magyarország visszamaradt e téren? A legfontosabb valószínűleg az, hogy nálunk ekkor még kisebb volt a mindennapi falusi tevékenységekhez felhasználható *valóságos olvasási szükséglet*, mint Németországban és más tőlünk Nyugatra fekvő országokban. De ez csak az egyik magyarázat. A protestánsok idegenkedése a falusi anyanyelvű iskolák létesítésétől más forrásokból is fakadhatott. A praktikumról már szó esett. Voltak azonban egyéb okok is. Már *Luthernél* láttuk, hogy a protestáns iskolázás menetében az evangélium egyre mélyebb megismerését célzó tudáshierarchia érvényesült: az első stáció a Tízparancsolat, a Hiszekegy, a Miatyánk; a második a Kis Káté; a harmadik a Nagy Káté; a negyedik a latin iskola; az ötödik a teológia a prédikációt segítő logikával és retorikával, valamint a biblia nyelveivel, a göröggel és a héberrel. E rendszerben tehát mindent az evangéliumhoz való viszony határozott meg. Kiindulópontja az evangéliumhoz való egyre mélyülő személyes közeledés, végső gyakorlati célja a lelkészképzés. Mivel ez csak a férfiakra vonatkozott, a fiúkat – ha lehet és alkalmasak rá – *minél előbb meg kellett ismertetni a latinnal is*. Olyan iskolát, amiben csak anya-

nyelven tanulnak, elég volt a lányoknak szervezni. Hiába vetik fel már a 16. században egyes protestáns rektorok is, hogy a nem egyházi pályára kerülő tanulók részére jó lenne anyanyelvű iskolákat szervezni, ez a fajta világi gondolkodás eltért a következetes lutheri logikától¹⁰. S csak a valóság gyakorlati szükségletei üthettek rést rajta. Magyarországon azonban a 16. században erre csak ritkán került sor.

A *protestáns ortodoxiát* közvetlenül is táplálta, hogy a reformáció nálunk először a *német ajkú városokban* győzedelmeskedett. Ezek a németországi városok iskolamodelljeit vették át, ami az erasmusi humanista vonalat folytató melanchtoni rendszert jelentette. A kálvinizmus magyarországi elterjedése a 16. század közepétől szintén a *Melanchton–Sturm* vonalat erősítette. Tudvalevő, hogy *Kálvin* 1537-ben maga is írt egy kiskatekizmust a fiatalok számára, azután 1538–1541 közötti száműzetése idején három évig *Sturm* strasbourgi iskolájában tanított. Genfbe való visszatérését követően – strasbourgi tapasztalatai alapján – nemcsak katekizmusát dolgozta át, hanem a város egész iskolarendszerét is átszervezte. Természetesen *Sturm* modelljét követte. Végrehajtott ugyan kisebb-nagyobb változásokat: egyoldalról bevezette a triviális iskolában a latin mellett az anyanyelv (a francia) tanítását, másoldalról azonban tovább csökkentette a retorika és növelte a teológia oktatásának súlyát.

A Németországból és Svájcból érkező hatásokkal is magyarázható tehát – legalábbis részben –, hogy a vezető magyar protestáns felekezetek nem annyira az anyanyelvű falusi kisiskolák, mint inkább a városi (és falusi) latin iskolák elterjesztését szorgalmazták, és ahol mégis szerveztek önálló anyanyelvű iskolát, némi latint abban is tanítottak.

Mivel pedig a magyarországi helységeknek és ezzel iskoláknak hovatovább a többsége protestáns kézbe került, a triviális iskolák száma erőteljes növekedésnek indult. Olyan mértékben, hogy lassan a szó átvitt értelmében is triviálissá – „közönségessé” – váltak. (Jellemző, hogy egy évszázaddal később már nem ezeket, hanem az alsófokú – az elemi népiskolákat – kezdték triviális névvel illetni.)

A 16. század második felében az anyanyelvű népoktatás legharcosabb képviselői és úttörői a radikális protestáns közösségek, főként az unitáriusok köréből kerültek ki. Szimptomatikus, hogy a *Dávid Ferenchez* közel álló – különben német anyanyelvű – *Heltai Gáspár* fordította magyarra és adta ki először *Luther* Kis Kátéját, és feltehetően ő jelentette meg nyomdájában az első magyar nyelvű ábécés könyvet. Az anyanyelvű nyomtatott káté és az ábécés könyv különben ekkor még teljesen összefonódtak egymással. *Heltai* munkái éppen olyan jó példák erre, mint *Bornemissza Péter* „Négy könyvecskéje”, melyben szintén először az ábécé olvasható, utána különböző imádságok, majd a katekizmus. Ezeket a „könyvecskéket” a helyi lelkészek és iskolamesterek ugyanúgy használták az anyanyelvű olvasástanításra, mint a triviális iskolák kezdő szintjén oktatók.

Mindenesetre a protestánsok a *Luther* által meghirdetett iskolai általános népoktatás követelményének a 16. században – jellemzően – nem annyira az anyanyelvet oktató kisiskolákkal, hanem inkább a triviális latin iskolákkal kívántak eleget tenni. Nem kevés sikerrel, *Friderich Adolpho Lampe* a 18. század elején összegyűjtötte a szuperintendenciák, a szenioratusok és az eklézsiák, valamint az egyes iskolák nyilvántartásaiból, jegy-

¹⁰ 1597-ben a debreceni iskola rektora, *Újvári Imre* sajnálattal említi, hogy nincs olyan iskola, ahol csak anyanyelvű szövegek olvasását és írását tanítanák (Idézi *Mészáros*, 1984. 125. o.).

zökönyveiből, valamint szóbeli közlésekből mindazokat a városi, mezővárosi és falusi protestáns egyházközségeket és iskolákat, melyek 1668-ban még fennálltak és azokét is, melyek „az idők üldöztetési és jogtalanságai következtében” ekkorra már megszűntek. Nemcsak az iskolák helyét és „állapotát”, alapításának és megszűnésének időpontját, hanem neves tanárait is bemutatja, gyakran rövid életrajzaikkal együtt. A több, mint 100 oldalas felsorolásból kitűnik, hogy számos helységben működött protestáns városi és falusi triviális iskola (Lampe, 1728). Frankl (Frankói) Vilmos a 16. századi hazai és külföldi iskolázásról publikált munkájában a korszak 160 iskolájának adatait elemezte (azokat, amelyekre vonatkozóan részletes feljegyzéseket talált) (Frankl, 1873. 17. o.). Minden bizonnyal ezek is triviális iskolák lehettek. Közöttük 126 protestáns, 25 katolikus, 9 vegyes (egy ideig katolikus, később protestáns) volt. (Az arányok megfeleltek a jelenlegi becsléseknek, miszerint a 17. század első felére a protestánsok hazai létszáma elérte a 80 százalékot. D. Szabó, 1996. 17. o.) Mindebből kiderül, hogy az első nagy hazai „iskola-boom” a protestantizmus megjelenéséhez fűződött.

A gyors fejlődés szinte hihetetlennek tűnik, ha meggondoljuk, hogy az ország közben három részre szakadt és szinte állandó hadszínterré vált. S ez a 17. században is folytatódott, sőt a helyzet tovább súlyosbodott az egymást követő függetlenségi és vallásháborúkkal, az ellenreformáció erőszakoskodásaival.

A nehéz körülmények ellenére az iskolai általános népoktatás ügye a 17. században is előrehaladt. Igaz, közben sok minden megváltozott. Az ellenreformáció jelentős sikereket aratott. A század végére a hazai protestánsok száma mintegy felére csökkent. A katolikus egyházban ugyanakkor tudatosult, hogy sikereinek, ha nem is a legfontosabb, de egyik jelentős forrása: megújult iskolapolitikája. Ez elsősorban a jezsuita gimnáziumi oktatásban érvényesült, de részét képezte a falusi anyanyelvű iskolák hálózatának kialakítása, karbantartása, a gyakorlati szükségletekkel lépést tartó kibővítése is. E tekintetben jelentős szerepet játszott az 1611. évi nagyszombati zsinat, amely elrendelte, hogy minden plébánián névsort kell vezetni az iskolázásra alkalmas fiúkról és lányokról. Az oktatásra nem járó gyerekek szüleit pedig a plébánosnak és az ezzel megbízott tekintélyes férfiaknak fel kell keresniük, és meggyőzniük az iskolalátogatás fontosságáról. A zsinat határozatba foglalta azt is, hogy évenként minden tanítót meg kell látogatni, és a vizitátornak ellenőriznie kell tudását, magatartását, tanítási módját. A meg-megismétlődő vizitációk nyilván serkentően hatottak mind a népoktatás kiszélesítésére, mind a tanítás minőségének emelésére (Mészáros, 1972. 74. o.).

Egy évszázad alatt tehát nemcsak az általános népoktatás követelménye terjedt el, hanem gyakorlata is jelentősen előrehaladt. Súlyos problémát jelentett azonban a *pedagógiai ortodoxia* megerősödése.

A pedagógiai ortodoxia és az újkori realizmus ellentéte

A *studia humanitatis* megmerevedésével kibontakozó pedagógiai ortodoxia súlyos akadályként állt az iskola újkori modernizációja, benne az általános népoktatás további erősödése előtt. Egyet lehet érteni Verédy Sándornak 19. század végi értékelésével, misze-

rint „a reformáció, mely tanügyi tekintetben a kizárólagos egyházi nevelés és annak latin nyelvűsége elleni reakció vala, hasznára volt a felsőbb iskolázásnak, s a nemzeti nyelv felkarolása s tankönyvek előállítását által az alsóbbaknak is. A katolikus tanügy is megérezte a verseny hatását, s a jezsuiták a felsőbb, a piaristák az alsóbb tanügy javítására sokat tettek. De csakhamar úgy a protestáns ortodoxia, mint a katolikus jezsuita iránytévútra vitte a nevelést, korlátozta az iskolában a szabad szellemet, eltöltötte azokat vallási tananyaggal, s a skolasztikus tanrendszer és a latin nyelv béklyói ismét rásúlyosultak az iskolára” (Verédy, 1886. 595. o.).

E béklyó szemléletes jele volt, amikor pl. az 1648. évi sárospataki református zsinat még azokon az alkalmakon is betiltotta a magyar nyelv használatát, amelyeken korábban szokásban volt. A zsinat elrendelte, hogy „a pataki, tolcsvai, mádi, zempléni, gálszécsi, helmei, szerencsi, szentpéteri, újlaki iskolákban latin nyelven kell a könyörgéseket és közénekléseket tartani, és hogy ezekben az iskolákban a biblia fejezetei latinul olvasandók” (Zsilinszky, 1907. 271. o.).

Ami az alsófokú oktatást illeti az 1646. évi szatmárnémeti zsinat kimondta, ahogyan a latin iskolákat a fiúk számára, úgy az anyanyelvi iskolákat a lányok számára „minden városban és faluban, ahol azok jószerrel létrehozhatók, meg kell nyitni” (Mészáros, 1972. 81. o.). A protestáns rendszerben tehát az anyanyelvű iskola továbbra is a lányokra korlátozódott. Ez az ortodoxiából eredő felfogás lassan – legalábbis a nagyobb városokban – szembekerült a gyakorlati igényekkel. Jó példa erre a túlzásfolt debreceni református kollégium és a soproni evangélikus triviális iskola, ahol 1660-ban egy-egy tanítóra 70–80 diák jutott.

A transzcendens célokra túl az iskola evilági, gyakorlati funkcióinak hangsúlyozásával lépett fel az ortodoxia ellen a 17. századi hazai pedagógia több kiemelkedő személyisége. Gondolkodásukat most már nem egyedül vallási áramlatok (mint a puritanizmus), hanem az ekkor megszülető, újkori tudományosság, az arisztotelészin túllépő új filozófia, Descartes és Bacon formálták. Apáczai Csere János szavait idézve: „a Mindenható Isten ... támasztotta Descartes Renét, az egész bölcsélet újrateemtőjét” (idézi Kemény, 1986. 119. o.). Apáczai Descartes-től tanult racionalizmusa nemcsak a Magyar Encyclopaedia megírásában nyilvánult meg, hanem abban is, ahogyan az iskola és benne a népiskola – az anyanyelvű iskola – mellett érvelt. Abszolút racionalista elméleti tétel, hogy az „igazi embereket” csupán gondolkodó és beszélő képességük különbözteti meg az állatoktól. „Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik.” Nem kevésbé racionális, ahogyan az írott szöveg képzet- és fogalomközvetítő szerepéről szól: „Milyen csodálatos, hogy ezeknek a vonalacskáknak különböző alakjai majd a gyönyörnek, majd a fájdalomnak, majd a szeretetnek, majd a gyűlöletnek, majd a békének, majd a háborúnak, majd a csendnek, majd a viharok képzeletét és fogalmait keltik fel lelkünkben.” S persze teljesen racionálisak a praktikus érvek is: írni- olvasni tudás, nélkül a „polgári ügyekben” (adásvételkor, szerződések kötéséhez) mindenki olyan lesz mint a vak, aki arra kényszerül, hogy kézen fogva vezessék. Ráadásul a távol levő férj a feleségével is csak közvetítő útján beszélhet. Ilyen és ehhez hasonló érvek sora után hangzik el a sokszor idézett mondat: „Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hálgyogos szemű magyar nép! ... Még egyszer mondom hát, serkenj fel, állíts alsó iskolákat!” (Apáczai Csere, 1981. 16. o.). Az anyanyelvű önálló falusi alsó iskolák szervezése ekkorra vá-

lik „racionálissá”, mivel a növekvő iskolázási igényeknek a triviális iskola már nem tudott eleget tenni.

Apáczaihoz hasonló hévvel bírálta sárospataki működése idején *Comenius* is a magyarországi iskolaviszonyokat. Ahogyan *Rákóczi György* fejedelemhez írt levelében megállapítja: „A nevelésre itt igen kevés gondot fordítanak”. S ami a legszörnyűbb: „az egész ország magyarul lakta területén nem lehet találni egyetlen elemi iskolát sem ... amelyben a gyermekeket a betűvetésre és az erkölcsökre oktatnák.” (Amivel nyilván a protestáns anyanyelvi iskolák hiányát tette szóvá. *Comenius*, 1659/1962. 362. o.).

Az iskolai általános népoktatás követelménye – ahogyan *Apáczainál*, *Comeniusnál* is a racionalizmus szellemében – összefonódott a pedagógiai ortodoxia elleni küzdelemmel. A grammatizáló, formalista latintanítás, a „szavak” uralma helyébe a „dolgokat”, a szavak élő tartalmát kívánta állítani. S nemcsak – ahogyan az ortodoxia tette – a szellemi elitnek, hanem mindenki számára. Ahogyan a Nagy Didaktikában írta: „nemcsak gazdag és nemes emberek gyermekeit kell iskoláztatni, hanem a nemeseket és jobbágyokat, gazdagokat és szegényeket, fiúkat és lányokat, városban és községben, falun és tanyákon egyaránt” (*Comenius*, 1657/1992. 77. o.). S „mindenkit meg kell tanítani mindenre”. Ami csak annyit jelent, „hogyminden ember megtanulja felismerni minden fontos, létező és keletkező dolognak alapjait, okait és céljait”, hogy fel tudja használni azt a maga javára. Ez a *Comenius* által vallott „panszofia” lényegi mondanivalója. Ami *Apáczainál* az *Encyclopaedia*, *Comeniusnál* a panszofia (*Comenius*, 1657/1992. 81. o.). Ebben az értelemben a panszofia nem utópia, amivel neveléstörténetészek gyakran illetik, hanem a humanizmus „teljesség” értelmezésének racionalista változata és kiterjesztése az elitől a népesség egészére.

Az iskolában „mindenkinek mindent” comeniusi elve az iskolai általános népoktatás sajátos parafrázisa. Ez egész pedagógia-elméletének, s így a *Didactica Magna*nak is a kiindulópontja. Ennek céljából általánosítja, értelmezi, foglalja határozott rendszerbe az ekkorra már Európa-szerte elterjedt, új típusú iskolák gyakorlati tapasztalatait és a korábban írt didaktikai munkák felhasználható elemeit. E közben fontos alaptételeket fogalmazott meg, melyek számos, valóságos sztohasztikus törvényszerűséget foglalnak magukban, köztük olyanokat, melyek az elméleti és gyakorlati pedagógiának máig szerves részét, releváns aspektusát képezik. Így vezetett el az iskolai általános népoktatás követelménye az újkori filozófia által inspirálva a *pedagógia tudomány kezdetei*hez, kiválásához – önálló diszciplínaként – a hagyományos filozófiából és a teológiából.

Az iskolák tömegesedése – az oktatás tartalmának világiasodása

A 17. század elméleti munkáinak, különösen *Comeniusnak* volt ugyan hatása a kor, de még inkább a későbbi korok pedagógiai gyakorlatára, az iskolai általános népoktatás továbbterjesztését mégis döntően a mindennapi valóság igényei kényszerítették ki. Igaz, hogy az általános feltételek továbbra sem voltak kedvezőek. Egyoldalról a súlyosbodó robotterhek, másoldalról a szellemi életet uraló késő barokk nemesi műveltség nem éppen a népoktatás erősítését segítették elő, a könyvnyomtatás fellendülésével járó olvasási

igény megnövekedése és a mezőgazdasági áruterelés előrehaladása azonban most már valóban szükségessé tették, hogy a falusi emberek közül is egyre többen sajátítsanak el elemi „reális” (világi) ismereteket. *Kosáry Domokos* becslése szerint a 18. század elején a falusi iskolák ezreiben volt már valamiféle szervezett oktatás. Igaz: ez még mindig elsősorban a katekizmus és egyházi énekek tanítását jelentette, de mind nagyobb súlyt kapott az olvasástanítás, sőt, kisebb mértékben az írás és a számtantánc is (*Kosáry*, 1980. 95. o.). Határozott fejlődést jelzett, hogy az 1770. évi országos összeírás kb. 4000 falusi és városi kisiskolát regisztrált az országban, ami azt jelentette (vagy ha az összeírás nem volt teljesen korrekt, jelenthette volna), hogy csaknem minden második falu iskolával rendelkezett (*Mészáros*, 1972. 88. o.). Az önálló alsófokú anyanyelvű iskolát ekkor kezdték „triviális”, illetve „elemi” iskolának nevezni.

Az iskolák – relatív értelemben vett – „eltömegesedésével” párhuzamosan, azzal szoros összefüggésben megindult az oktatás tartalmának is elvilágiasodása. Erre utal a *történelemtanítás* megjelenése.

A történelem iskolai oktatásának kétségtelenül voltak előzményei. Már *Erasmus* is fontosnak tartotta tanulmányozását. „A történelemben, mint tükörben látjuk magunkat” – vallotta *Luther* és ezért – szerinte – a gyermekeket az anyanyelvtanítás mellett elsősorban a történelemmel kellene megismertetni (*Boyd*, 1965. 189. o.). *Comenius* tantervtervezetében is szerepelt a történelem. A 17. századi katolikus oratorianus iskolákban már részletes francia történelmet és földrajzot oktattak. A 17. század végén egyes protestáns középiskolákban Magyarországon is megjelenik a történelemtanítást, (például az eperjesi és a pozsonyi evangélikus intézményekben). Tankönyvként *Sleidanus* „Négy Monarchiáját” használták (*Sleidanus*, 1557)¹¹. Általában is elmondható, hogy az első szélesebb körben használt történelemtankönyv hazánkban – Nyugat- és Közép-Európa más országaiban hasonlóan – *Sleidanus* „Négy Monarchiája”-ja volt. Ahogyan *Balassa Brunó* cisztercita főiskolai tanár – a hazai történelemtanítás történetének első jeles kutatója – 1929-ben megjelent tanulmányában írta: „Ezen a könyvön [mármint *Sleidanuson*] ... nevelődött másfél század protestáns ifjúsága...” (*Balassa*, 1929. 39–45. o.). Jellemző, hogy a történelem tantárgyat sok helyen „sleidannak” nevezték az óratervekben. *Sleidanus*, aki *Luther* kortársa és a reformáció első történetírója volt, 1556-ban adta ki iskolai oktatásra szánt tankönyvét, melyben négy birodalom (a babiloni, a perzsa, a *Nagy Sándor* fele görög, végül a római birodalom) történetét tárgyalta, beleértve a Német-Római Birodalomét egészen a megírásig tartó jelenkorig. A Négy Monarchia magyarországi elterjedése előtt látványos nemzetközi karriert futott be. 1557-ben németre, 1558-ban franciára, 1563-ban angolra fordították. A 18. század elejéig több mint 80 kiadást ért el (*Johnson*, 1942. 28. o.). A nálunk, az Országos Széchényi Könyvtárban és a debreceni Református Nagykönyvtárban fellelhető 19 latin nyelvű példány Németországban, Svájcban és Hollandiában jelent meg 1557 és 1701 között. A leírásokból kitűnik, hogy a köteteket a 17. század végétől, de főként a 18. század elején használták. Az újabb kiadásokhoz terjedelmes kiegészítő rész csatlakozik, mely a *Sleidanus* halála utáni jelenkori eseményeket tárgyalja. *Sleidanus* magyarországi népszerűségét jelzi, hogy Debrecenben még *Maróthy György*

¹¹ Ez az OSZK-ban lévő első példány, mely valószínűleg a mű első kiadásából való. (*Sleidanusról* részletesebben *Szebenyi*, 1989. 6-9., 36–44. o.)

1741-es tantervi javaslatában is a „sleidan” szerepel (D. Szabó, 1996. 65. o.), bár ekkor a protestáns iskolákban már inkább a pietista Freyer és főként Zopf tankönyveiből tanították a történelmet. Apró, de jellemző momentum, hogy a Négy Monarchia egyik példánya a Márton-hegyi bencés konviktusból került az Országos Széchényi Könyvtárba.¹² E népszerűséget látva, nehezen magyarázható, miért nem történik említés a Négy Monarchiáról és *Sleidanusról* egyetlen összefoglaló magyar neveléstörténetben sem. Miért csak az azt kontrázó, de a Négy Monarchia szerkezetét átvevő katolikus Rudimentákról írnak?

Az első nagy sikerű magyar nyelvű, Magyarország történetét is tartalmazó, a falusi iskolák számára készült történelemtankönyv szintén protestáns szerző műve volt: *Losontzi Hányoki István* híres Hármaskis-Tükre. Népszerűsége többek között, a történelemtanítás elterjedését is igazolja. „Csaknem egy egész századon át, csaknem minden évben kiadva uralkodott hazánknak csaknem minden felekezetű magyar népiskolájában ...” – olvashatjuk a népoktatás első neveléstörténetében – Kiss Áron munkájában (Kiss, 1880. 166. o.).

A kötelező állami népoktatás állami legitimációja

Az iskolák *eltömegesedése és az oktatás tartalmának elvilágiasodása* együtt járt az *állami beavatkozás megerősödésével*. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Habsburg állam igyekezett felhasználni a spontán folyamatok eredményeit, megpróbálta azokat saját céljai szolgálatába állítani, ugyanakkor további fejlődésüket elősegíteni.

A század elején az 1715. évi LXXIV. törvénycikk 1. §-a leszögezte, hogy az uralkodó az oktatás felügyeletét „legfőbb hatalmánál fogva magának tartja fenn”. S a század végén az 1777. évi Ratio Educationis kísérletet tett az egységes állami oktatási rendszer létrehozására. E folyamatokban nyilván szerepet játszottak a felvilágosodás eszméi, de különösen Nagy Frigyes példája. A felvilágosodott abszolutizmus a népiskolák fejlesztését látta legfontosabb feladatának. A népoktatás meg- vagy átszervezésének céljából hívta meg Mária Terézia Johann Ignaz Felbiger apátot Porosz-Sziléziából Ausztriába. A Felbiger által elkészített és az uralkodónő által 1774-ben jóváhagyott Népiskolai Szabályzat meghatározó lépés volt az iskolai általános népoktatás legitimálásában. Ha az ezt követő 1777-es Ratio nem is mondta ki, lényegében *államilag kötelezővé tette az elemi oktatást*. Így értelmezte azt néhány hónappal később, 1778 májusában a népiskolai felügyelők értekezlete. II. József azután már egyértelműen elrendelte a 6–12 éves gyerekek tankötelezettségét és – ahol szükség volt rájuk – a vegyes (katolikus-protestáns) iskolák felállítását. Az 1806-os Ratio pedig egyenesen testi büntetés kiszabásával fenyegette meg azokat az „alsóbb rendű” szülőket, „akiket sem buzdítással, sem utasítással nem lehet rábírni arra, hogy gyermekeiket szabályszerűen iskolába járassák.” (Ratio Educationis 1981. 235. o.)

Az iskolai általános népoktatás követelménye ezzel állami legitimációt nyert. Egy korszak lezárult. A követelmény törvénybe iktatása azonban *továbbra sem jelentette an-*

¹² Egy 1658. évi wittenbergi kiadás.

nak gyakorlati megvalósulását. Újabb és újabb rendeletek, állami utasítások jelzik, hogy a kötelező iskolázásnak a gyakorlatban nehezen lehetett érvényt szerezni. Egy 1845. évi kormányrendelet értelmében pénzbüntetésre kellett ítélni a gyermekük iskolázatásáról nem gondoskodó szülőket (Felkai, 1979. 24. o.). Ennek ellenére Fényes Elek 1857. évi statisztikája szerint Magyarországon az iskolaképes gyerekeknek csak 61%-a járt iskolába, míg Csehországban 93, Alsó- és Felső Ausztriában 96–97 százalékuk (Fényes, 1857. 181. o.). Ezek az adatok nyilvánvalóan nem megbízhatók, de az eltérő arányokat azért jól érzékeltetik. Az általános népoktatás továbbra is csak olyan mértékben valósult meg, ahogyan azt a *valóságos szükségletek és lehetőségek* diktálták. Schvarcz Gyula egy évtizeddel később (1866-ban) úgy ítélte meg, hogy az összes tanköteles gyermekből csak 48% jár ténylegesen iskolába, s az újoncoknak csak 22%-a tud írni (Schvarcz, 1866. VI. o.) A népoktatás általánossá tétele és tartalmának korszerűsítése volt az 1868-as Eötvös féle népiskolai törvénynek is legdöntőbb indoka, de – hogy a végén nagyokat ugorjunk – ez vonatkozik Klebelsberg népiskola-építési programjára, vagy akár az általános iskola 1945 utáni létrehozására is. Sőt a leszakadó rétegek jelenlegi speciális iskolai programjai szintén ezt a célt szolgálják.

Az iskolai népoktatás általánossá válásának fokozatossága nem mond ellent azonban annak, hogy az újkori és ezzel a mai, modern állami iskolarendszerhez döntően a kötelező iskolai népoktatás követelménye vezetett el. E rendszer keretében nyerte el – különben szintén igen jelentős klasszikus értékörző szerepét – az újkori humanista gimnázium is.

Irodalom

- Apáczai Csere János (1981): *Az iskolák fölöttebb szükséges voltáról.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Balassa Bruno (1929): *A történettanítás múltja hazánkban.* Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.
- Báthory Zoltán és Falus Iván (1997, szerk.): *Pedagógiai Lexikon.* Keraban Könyvkiadó, Budapest.
- Boyd, W. (1965): *The History of Western Education.* Barnes and Noble, New York.
- Bunyitay Vince, Rapaics Rajmond és Karácsonyi János (1902, szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szent István Társulat, Budapest.
- Comenius (1657/1992): *Didactica Magna.* Seneca Kiadó, Pécs.
- Comenius (1659/1962): A nemzet boldogsága. In: Kovács Endre (szerk.): *Comenius Magyarországon.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Comenius (1981): *Ratio Educationis.* Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Felkai László (1979): *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fényes Elek (1857): *Az Ausztriai Birodalom statisztikája és földrajzi leírása.* Kiadta Heckenast Gusztáv, Pest.
- Fináczy Ernő (1919): *A reneszánsz kori nevelés története.* Kiadta Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Frankl Vilmos (1873): *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Eggenberger, Budapest.
- G. Szabó Botond (1996): *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”.* Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.
- Henry Johnson (1942): *Teaching of History.* New York.
- Kemény Ferenc (1934, szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon.* Révai Kiadás, Budapest.

- Kemény Gábor (1986): *A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Áron (1880): *Nevelés- és oktatástörténet*. 4. kiadás. Dobrowsky-Franke, Budapest.
- Kosáry Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lampe, F. A. (1728): *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum apud Jacobum van Poolsum.
- Lányi Károly (1869): *A magyar egyháztörténelem* II. kötet. (Átdolgozta Knauz Nándor), Nyomtatták Horák Egyednél, Esztergom.
- Luther Márton (1520a/1908): A német keresztyén nemességhez a keresztyénség állapotának megjavításáról. In: Masznyik Endre (szerk.): *D. Luther Márton művei*. Luther Társaság, Pozsony.
- Luther Márton (1520b/1908. 1983): Értekezés a keresztyén ember szabadságáról. In: D. Dr. Pröhle Károly (ford.): *Luther Márton négy hitvallása*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- Luther Márton (1523/1908): Egy gyülekezeti közpénztár. In: Masznyik Endre (szerk.): *D. Luther Márton művei*. Luther Társaság, Pozsony.
- Luther Márton (1524/1908): Németország összes városainak polgármestereihez. In: Masznyik Endre (szerk.): *D. Luther Márton művei*. Luther Társaság, Pozsony.
- Luther Márton (1529a/1983): A Kis Káté. In: D. Dr. Pröhle Károly (ford.): *Luther Márton négy hitvallása*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- Luther Márton (1529b/1983): A Nagy Káté. In: D. Dr. Pröhle Károly (ford.): *Luther Márton négy hitvallása*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- Mészáros István (1972): *Népoktatásunk 1553-1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István (1984): *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a 15-16. században*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mihalovics Ede (1900): *A katolikus prédikáció története Magyarországon*. I. kötet. Stephanium Nyomása, Budapest.
- Ottlyk Ernő (1942): *A pedagógus Luther*. Viko Kiadó, Kassa.
- Schneller István (1920): *Luther nevelési eszméinek jelentősége*. Luther Társaság, Budapest.
- Schwarz Gyula (1866): *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon*. Stolp Károly bizományában, Pest.
- Sleidanus, J. (1557): *De quatuor summis imperiis libri tres*. Strasbourg.
- Szebenyi Péter (1989): *A rendszeres iskolai történelemtanítás és történelemmetodika kezdetei Magyarországon – 1650-1848*. ELTE, Budapest.
- Verédy Károly (1886, szerk.): *Paedagogiai Encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára*. Atheneum, Budapest.
- Zsilinszky Mihály (1907, szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Atheneum, Budapest.

Szebenyi Péter

ABSTRACT

PÉTER SZEZENYI: THE BEGINNINGS OF A NEW ERA IN EUROPEAN EDUCATION:
THE REQUIREMENT OF PUBLIC EDUCATION

The author argues that the defining attribute of the modern school is attendance required from everyone, i.e. the whole of new generations. The state guarantees its compulsory nature by way of sanctioning non-attendance and establishing a comprehensive school system in which all young people receive some kind of education. Therefore the beginnings of the modern school and modern pedagogy should be dated from the appearance of the requirement of public education and not, as some educational historians claim, from humanist education, which had emerged somewhat earlier. The establishment of elementary schools gathered momentum with the introduction of the requirement of general public education, in Protestant and Catholic schools alike (and, in fact, the latter even took the lead in certain aspects). The contents of general elementary public education, however, were restricted to the catechism and church songs. In Hungary, even the teaching of reading was not general before the beginning of the 18th century, even though the requirement itself was present from the beginnings of the Reformation. As regards the compulsory nature of schooling, only the era of enlightened absolutism brought about significant advances with the introduction of compulsory schooling mandated by the state at the end of the 18th century. Still, it took a long time before public education did really become general. This delay, however, does not contradict the arch significance of the appearance of the requirement itself. It was the gradual realisation of the requirement of public education that led to the formation of modern schooling and the emergence of the corresponding educational thinking from Comenius to the present day.

Magyar Pedagógia, **101**. Number 3. 393–410. (2001)

Levelezési cím / Address for correspondence: Szebenyi Péter H–1025 Budapest, Felső Zöldmáli út 64.